

A RÉGI MAGYAR ÍRÁSJELHASZNÁLAT NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

KESZLER BORBÁLA

1. A korai magyar írásjelhasználat történetével eddig tüzetesen nem foglalkozott még senki, csupán néhány részletkérdésről jelentek meg kisebb tanulmányok (BENKŐ 1975, 726–32; UŐ. 1980, 362–71; MOLNÁR JÓZSEF 1981, 147–53; PÁSZTÓ ANDRÁS 1966, 188–94); valamint a Jókai-kódex írásjelezéséről (LISZKA GÁBOR 1985/86) készült egy szakdolgozat és a Münchener-kódex szövegtagolásáról egy bölcsészdoktori értekezés (HAADER LEA 1979).

2. Nem könnyű feltérképezni görög, latin és magyar nyelvű emlékeink írásjelhasználati szokásait. Ezt részben a hozzáférhetőség nehézségei, részben az emlékek rossz minősége, kopottsága; részben az úgynevezett betűhív átírások pontatlansága okozza. (Bármennyire pontosak ugyanis a betűhív átírások, írásjelhasználat szempontjából általában mégis megbízhatatlanok.)

Ahhoz, hogy pontos képet kapjunk a régi magyarországi szövegek írásjelhasználatáról, az eredeti szövegek tanulmányozásán kívül fontos lenne tudnunk, hogy a középkori és kora újkor Magyarországon milyen grammatikai és ortográfiai munkákat ismertek és használtak. Jól rávilágít például a XI. századi kolostori és káptalani iskolák tananyagszintezésére az 1093 körül készült pannonhalmi könyvtárjegyzék. Az ebben található tankönyvcímek segítségével rekonstruálható a XI. századi magyarországi középszintű iskolák tanulmányi rendje (vö. MÉSZÁROS ISTVÁN 1988, 18).

TARNAI ANDOR (1984, 14–5) említi, hogy a pannonhalmi apátság 1093 körül összeírt javainak jegyzékében a könyvlistában megtalálható az ókori görög írásjelhasználati elvek fő tolmácsolóinak: a latin DONATUSnak és a spanyol ISIDOROSnak a neve, valamint műveik címe is.* Donatus és Isidoros munkái tehát feltehetően ismertek voltak nálunk.

BALÁZS JÁNOS (1958, 13) a következőket írja erről: „A latint tanító városi iskolában (scola latina), amilyen a nagybányai is volt, az alapvető ismereteket a tanulók hazánkban is, minden bizonnyal Donatus grammatikáiból tanulták. Erre

---

*DONATUS (372) és ISIDOROS (XX.) írásjelrendszerében, Arisztophanész Bizantioszhoz hasonlóan (A. B. alexandriai könyvtáros és grammatikus i. e. 250 és 180 között élt, ő vetette meg az írásjelezés alapjait), csak három különféle helyzetű pont szerepelt. A sor alsó szélénél elhelyezett pont a kisebb szünetet jelölte, funkciója a mai vesszőének felelt meg. A betű közepével egyvonalban elhelyezett pont egy terjedelmesebb tartalmi egységet jelölt, s értéke a mai pontosvesszőével volt azonos. A sor felső szélénél elhelyezett pont a gondolat, a mondat teljes lezárását szolgálta.

vall az a XIV. századi grammatikatöredék, amelyet a körmöcbányai városi levéltárban találtak. Ennek szövege Donatus Octo partium orationis Methodus című művén alapul. Donatus kisebbik latin nyelvtanának az In minornak egy 1517-i, s alkalmasint hazánkban használatos nyomtatott példányát Esztergomban őrzik. A gyöngyösi ferencesek könyvtárában is találtak egy 1552-ben Bécsben nyomtatott donatusi grammatikát.”

Hogy Donatus és Isidoros munkáján kívül még milyen egyéb segédkönyvek (Ars dictandik és Ars punctandik) voltak forgalomban, arról igen kevés tudomásunk van.

JAKÓ KLÁRA az Erdélyi könyvesházak című összeállításban a következő munkát írja le a 370. szám alatt:

[REUHLIN, JOHANNES]: Vocabularius breuiloquus cum arte diphtongandi, punctandi et accentuandi. [GUARINUS VERONENSIS: Ars diphtongandi. JOHANNES DE LAPIDE: De arte punctandi. De accentu]. Argentine, Jordanus de Quedlinburg [= Georg Husner], 1489.

Egykorú kötésén: Breuiloquus. – Poss.: Johannis a Wasarchely, emptus denariis XXXXX3. – Coll. S. J. Claud, 1604. – AKvt Inc. C. 32.

Bejegyzés: Johannis de Maroswasarhely filius Georgii Zekely optimus est puskas, quem ... scopum, sed non thalalath (XVI. század vége).

A könyv fényképmásolatát sikerült Lőrinczi Réka segítségével megszerezni. Ebben a szerző közel 75 sorban foglalkozik (párbeszédes formában) az írásjelhasználat kérdéseivel (1. ábra).

Mivel ez a munka Erdélyben ismert lehetett, érdemes a tartalmával közelebbről is megismerkednünk. A közölt részlet fordítása, az eredeti központosítás megtartásával:

Rövid hasznos beszélgetés kezdődik a központosásról.

Tanítvány. Légy üdvözölve kiváló mester.

Mester. Te is nagyra becsült ifjú.

T. Vajon nem azt hallottam-e tőled egykor/ tudós mester./ hogy a központosítás célja az/ hogy nemcsak az olvasónak: hanem a beszélőnek/ sőt a hallgatónak is jelentős segítséget nyújtson?

M. Úgy van. a megfelelő írásjelek ugyanis/ részekre osztják a tagolandó szöveget. lélegzethez juttatják az előadót. a hallgatók számára pedig/ kifejezik és jelzik a beszéd tartalmát:

T. Azt mondd meg tehát először nekem. nemes lélek/ hogy mi az írásjel?

M. Ha figyelembe veszem a már mondottakat. Akkor az írásjel egy olyan jel amely vagy alakja/ vagy minősége/ által elkülöníti a zárt egységeket. elválasztja a mondatokat. lélegzethez juttat. és a gondolkodás útját egyengeti. És történjen bár ez azon írásjelek kiejtése és időtartama: vagy tollal készített jel által/ egyik a másiknak felel meg. ha ugyanis a jelet tollal helyesen megformálják. akkor a megfelelő kiejtés. kiejtés révén pedig a helyes megformálás útját szabják meg.

T. Tehát milyen a tollal írott jel: formája?

M.: Egyik módon ilyen: másik módon ilyen/ és megint másként ilyen: [valószínűleg elírás!] amiként azt a szavak kapcsolata helyesen megkívánja. Ugyanis öt különféle módja van az írásjel megformálásának. ebből kifolyólag azt mondjuk hogy ötfajta írásjel van: virgula/ coma/ colon/ periodus és kérdőjel.

T. Határozd meg tehát azt. hogy melyiket hol: és miképpen kell használni.

M. örömet. Az virgula tehát egy egyenes vonal/ mely jobb felé emelkedik így/ Amit helyesen olyan kifejezések után tesznek ki. amelyeknek nincs önálló értelmük és nincsenek befejezve. a tanult férfiak pedig csekély kis megszakítással ejtik ki. A coma egy pont az előző virgula fölé helyezett ékezettel így./ vagy így : És olyan kifejezések után használják megfelelően amelyeknek van önálló értelmük: de a befejezésnek híjával vannak. ennek neve elválasztás. A végjel/ a toll benyomása következtében létrejövő egyszerű pont így. Amit jóllehet helyesen használnak olyan kifejezések után amelyeknek megfelelő értelmük és befejezésük van: a beszédben mégis azt fejezik ki hogy valamilyen egybe lehet fogni az össze nem tartozót: e kifejezésmódot pedig/ a mondat névvel különböztetik meg. A periodus/ egy egyszerű pont egy alacsonyabban fekvő vagy alsó vonással így ; A kérdőjel/ egy egyszerű pont egy hajlított ékezettel így-? És helyesen kérdő beszéd után teszik ki. hogy vajon érted-e amit mondtam-? Ezek tehát az írásjeleknek azon fajtái melyekkel a mondatokat kell tagolnod. A közbevetést pedig/ amelyet egy megkezdett/ de be nem fejezett mondat vesz körül: két félkörrel (amit ugyanis teljesen úgy szoktak jelölni: ahogy itt látod) zárhatod közre.

T. látom.

M. Van még két írásjel/ ami nem a mondatokra vonatkozik. hanem másra használják/ mégpedig egy személy. vagy pedig hely vagy méltóság ismeretlen nevének vagy melléknevének jelölésére. Ennek az írásjelnek pedig/ ahogy egyesek mondják: ikerpont a neve. Kétszer kell ugyanis pontot tenni vízszintesen így.. A másik írásjelet félpontnak nevezik. ami helyesen egy jobb felé húzott egyenes vonal szokott lenni./ amivel egy bizonyos sor végén elválasztanak egy szót, ami azután a következő sorban leli folytatását így/ vagy így :

T. És vajon lehet-e azt mondani/ hogy ezekről amikről fentebb elmulasztottál példát adni: legalább egy kis példát hozol most

M. Ez feltétlenül helyénvaló. ezért íme ez a példa. Minthogy ha nem tisztelik a mondatrészek megszerkesztésének kívánalmait/ nem lehet helyes a központosási mód: a kívánatos eljárás az/ hogy először nyelvtani szempontból kell az elmondottakkal foglalkozni. Ott a beszéd megszerkesztésére/ egy egész rendszer van kidolgozva;

T. És mondd meg még azt is ha neked is úgy tetszik: hogy maguk az írásjelek milyen módon (amint mondtad) egyengetik a kiejtés útját-?

M. Leginkább az időtartam által. Az virgula ugyanis/ amikor kiejted./ egy kis időbeli késedelmet kíván meg. A coma/ egy kis elnyújtást: mégpedig felemelt hangsúllyal. A colon pedig és a periodus bőségesebb időközti követel. Ez elég neked a központosás módjáról ahhoz/ hogy a gyakorlatban alkalmazd. ha hálás lélekkel megfogadod.

T. a leghálásabb lélekkel. Éljen boldogan örökké legkitünőbb mester.

M. Te is legdrágább ifjú;

Valószínű persze, hogy az említett munkán kívül más hasonlóak is ismertek voltak nálunk, ezeknek felkutatása feltétlenül szükséges lenne.

3. Mint látható, egy tüzetes magyar írásjelhasználat-történet megírása számtalan kérdés feldolgozását kívánja meg, így a jelen munka keretén belül (a teljességre való törekvés nélkül) csupán néhány megjegyzéssel és kiegészítéssel kívánom gazdagítani a magyar írásjelhasználatlaltal kapcsolatos tudásunkat.

3.1. A veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevelében (1002 előtt /1109) csak felső helyzetű pontokat találunk, a tihanyi apátság alapítólevelében (1055) ugyancsak (bár ott a pont olykor a sor közepére csúszik; kérdés, hogy tudatosan-e), a dömösi prépostság adománylevelében (1138/1329) és a tihanyi apátság birtokösszeírásában (1211) pedig középső helyzetű pontokat láthatunk.

Anonymus Gesta Hungarorumában (XII. sz. vége, XIII. sz. eleje) háromféle szövegtagoló jel van: fordított pontosvesszőféle jel (./) a kisebb szünetek, pont és kisbetű a közepes szünetek, pont és pirossal áthúzott nagybetű a mondathatár jelölésére. A kis szünetek jele igen ritka. Találunk azonban már kérdőjelet is nála a következő formában: ʘ

3.2. Az Árpád-kor végéről származó négytagú magyar nyelvű emlékcsoport írásjelhasználatával BENKŐ LORÁND (1966, 188–94) foglalkozott bővebben. A HB. és K. vizsgálata alapján PÁSZTÓ ANDRÁS³hoz hasonlóan (1966, 188–94) felhívja a figyelmet a nyelvemlék megformálásának, szövegtagolásának még mai szemmel nézve is fejlett voltára, szigorú rendszerességére.

A HB. és K. (1192–5) szövegtagolása igen egyszerű, mivel egyetlen interpunkciós jele a pont. Tagolási rendszerébe azonban a piros nagybetűs megoldás is szervelesen beletartozik. A piros nagybetű és a pont kombinációja (nagy pont) a mondatokat, a pont és az utána következő kisbetű (kis pont) viszont a tagmondatokat és olykor a mellérendelő szószerkezeteket különíti el egymástól. A HB. és K. interpunkciós rendszere mind a pont + nagybetű, mind a pont + kisbetű kombinációt tekintve a latin Sermo és Monitio szövegtagolási rendszerének hű mása, de a szövegtagolás módja megegyezik a korabeli vallásos szövegek intonációs-szünetjelölő tagolásával (vö. PÁSZTÓI ANDRÁS i. h. 189; BENKŐ i. m. 363). Kétségtelen ugyanis, hogy bár a HB. írásjelezése a szöveg grammatikai szerkezetét is jól tükrözi, pontjai azonban úgy szaggatják meg a szöveget, hogy az az élőbeszéd frissességével hat. Ezzel magyarázható valószínűleg az is, hogy a HB. írója az *és*-sel kapcsolt felsorolásoknál hol tesz vesszőt, hol nem (*pur es chomuv; halalnec es puculnec feze; szen achscin mariat. es boudug michael archangelt. es mend angelcut*), ugyanis egyszerű felsoroláskor nem szoktunk szünetet tartani (különösen, ha két birtokszónak közös birtoka van), jelzős szerkezetek halmozásakor azonban igen.

BENKŐ (1980, 365) szerint az „ÓMS. központoszási rendszere egészében kiválóan minősíthető. A nagybetű, a pont, egy-két vízszintes rajzolatú vonalacska, keves vessző és egy sokkal gyakrabban használt hosszabb, ferdén rajzolt tagoló vonal együttese biztosítja a szövegrészek megkülönböztetését. A kisbetű követte pont [...] és a hosszabb tagoló vonal funkciója egymás között [...] nem különül el eléggé világosan, az azonban jól megállapítható, hogy ezek a verssorok, illetőleg az ütemek határait vannak hivatva jelölni [...], jól követve a vers ritmikáját” (vö. BENKŐ i. h.).

Magam MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI kiadványának (1976, 43) fényképmásolatán vesszőt nem találtam a szövegben (lehet, hogy BENKŐ jobb minőségű másolatot látott). Az ÓMS. másolója legkövetkezetesebben a mondatzáró pontot (esetleg a felsorolt jelek egyikét) és a kezdő nagybetűt használta. Ezek együttesének versszakkezdés és egyben mondatkezdés, illetve -zárás a funkciója.

BENKŐ (i. m. 366) a GyS. központoszásáról a következőket írja: „Kielégítő színvonalúnak mondható a GyS. (1310–20 k.) szövegtagoló eljárás módja is. A nagy kezdőbetűk használatában annyiban következetes, hogy csak sorkezdő s egyúttal mondat-, illetőleg tagmondatkezdő helyzetben alkalmazza őket, de nem következe-

tes annyiban, hogy vannak a szövegben kisbetűs sorkezdetek is. A sorvégeket, illetőleg mondat- vagy tagmondatvégeket legtöbbszörre pont, némelykor vízszintes vonásocska zárja le; egyes sorvégeken ugyan ezek a jelek elmaradnak, ami azonban funkcionálisan nem zavaró, mert a különírt sorok voltaképpen a meglevő lezáró jeleket is fölöslegessé teszik.”

A KT. és a KTSz.-nak (XIV. sz. közepe) a központosításról UŐ. (1980,364) megállapítja, hogy a „KT. és Sz.-jainak központosítása a jelek számát és az egyes jelekhez fűződő funkciókat tekintve jóval bonyolultabb a HB. és K.-nél”. A problémák forrását elsősorban a szalagok felszabdalásában látja, ami lehetetlenné teszi a biztos eligazodást; valamint úgy véli, hogy különösen a Szalagokban egyes jelek formális képe nem mindig eléggé világosan kivehető; „például a kettőspontnak és a fordított pontosvessző-féle jelnek az elkülönítése többször is nehézségbe ütközik, sőt a fordított pontosvessző-féleség sem mindig azonos formátumú (az ÓMOlv. például bizonyos eseteit szövegközlésében kérdőjellel adja vissza, mivel a jel felső része kacskaringós rajzolatú). Legalább három interpunctiós jel mégis eléggé jól elkülöníthető: a pont, a ritkább kettőspont és az igen gyakori fordított pontosvessző-féle jel, s ehhez a szöveg egyes részeiben még nagybetűs szókezdetet is hozzá lehet számítani. E jelek grammatikailag tagoló funkciójának elkülönülése, tehát mondat-, tagmondat- vagy szó szerkezet-határ jelölése azonban nem annyira világos, mint a HB. és K.-ben. Az mindenesetre teljesen bizonyos, hogy ritmikai egységek elkülönítésére is szolgálnak, bár ez a funkciójuk sem hat föltétlenül ellentétesen grammatikai tagoló szerepükkel, mivel a szólamhatárok legnagyobb része legalább tagmondat- vagy szó szerkezet-határ is egyúttal.”

Magam a KT. központosítását világosnak látom (a KT. Szalagjairól nem tudok érdemben nyilatkozni, mivel olyan rossz másolat áll rendelkezésemre, hogy azon az írásjelek nem vehetők ki pontosan). Szerintem a KT.-ben háromféle írásjel van: alsó helyzetű pont (.), fordított pontosvessző (./) és felső helyzetű pont (^). A hármas rendszer szabálya a következő lehetett (hasonlóan több európai szöveg központosításához): az alsó helyzetű pont volt a legkisebb szünet jele, gyakran található meg olyan helyeken, ahova ma egyáltalán nem tennénk írásjelet (pl. *scuz lean. fiot sciulhe ssen; tukere. ti stan stb.*); a fordított pontosvessző főként a tagmondatok elválasztására szolgált, bár ilyen helyzetben pontot is használt a másoló. A felső helyzetű pont nagybetűvel kombinálva lenne hivatva a mondatzárásra. Két helyen ez rendben is lenne (ne *leye ssen Tudyuc latiuc*; valamint a szöveg legvégén az *Amen* után). A harmadik helyen szerintem a másoló elvétette a pont helyét, ugyanis a 7. sorban a nagybetűs Ez elé felső helyzetű pont kíváncskozott volna (így: *de qui legen neky atia ozut nem tud^{hot} iuc Ez oz ystien*).

MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI (1976, 53) a nyelvemlék betűhív írásakor az első sorban a *fugua* után kérdőjelet tesz, a vesszős pontot pedig felkiáltójellel adja vissza. Szerintem a *fugua* utáni jel egyszerű rövidítésjel (a *fogván* miatt), a felkiáltójel feltételezése pedig képtelenség, ugyanis felkiáltójel ebben a korban az európai írásbeliségben még nem létezett.

3.3. A Jókai-kódex (1450 k.), mely az első ránk maradt magyar nyelvű, kézzel írott könyv (bár másolója megpróbált következetesen eljárni az írásjelezés tekintetében), nem tükröz kiforrott szövegtagolási rendszert. LISZKA GÁBOR (1986) foglalkozott részletesen a kódex írásjelezésével, és a következőket állapította meg. A másoló sokkal tudatosabban jelölte a mondathatárokat, mint a tagmondathatárokat (az utóbbin belül pedig legkövetkezetesebben a különféle idézetek határait (i. m. 87).

A másoló nyolcféle írásjelet használt. Ezek a következők: ., ., /, Γ, %, %, ·Γ, :Γ. Az írásjeleket főként mondat- és tagmondathatárokon tette ki, de használt írásjelet a jobb intonációs tagolás érdekében is, valamint egyes fontosnak érzett szavak kiemelésére, a határozói igenevek elhatárolására és olykor a felsorolás tagjai között is (i. m. 4).

Másodlagos írásjelnek tekinthető a kódexben a főként mondathatárokon előforduló nagybetű, melyet a másoló általában pirossal (10 esetben azonban barnával) színezt ki (i. m. 26). A mondatok elhatárolására leggyakrabban használt írásjelek: :Γ, ·Γ, Γ (gyanús, hogy ezek a jelek nem a bekezdések vagy a bekezdéseken belüli tömbök jelölői-e; az európai görög és latin nyelvű szövegekben ugyanis ez a jel főként bekezdések jelölője volt), %, : (i. m. 7–11). A szövegben akad új sorba írt, írásjel nélküli mondatkezdet is (i. m. 13). A tagmondathatáron leggyakrabban előforduló írásjelek: ., / (i. m. 81).

A huszita bibliát megőrző három kódex egyikének, a Münchener Kódexnek (1466) elsősorban az 1. kéznek, Németi Györgynek) a szövegtagolását HAADER LEA vizsgálta doktori értekezésében (1979).

A kódex írásjelei: perikópaajzolás (nagyobb egységek, bizonyos szövegrészek tagolására) és ferde, magasabban álló, nem hajlított vessző.

NYÍRI ANTAL az általa szerkesztett kritikai szövegkiadás bevezető tanulmányában (35) a következőket írja: „Írásjel csak egy van a MünchK.-ben: a mondat végén levő ferde vonáska /. Ez tölti be a MünchK.-ben valamennyi mai írásjel szerepét, de elég sokszor el is marad. Feltűnő, hogy sor végén ritkábban fordul elő, ehelyett inkább a következő sor elején használja a kódexíró”.

A 3. kéz NYÍRI szerint „központosításra a kettőspontot használja” (i. h.), HAADER LEA szerint (i. m. 4) pontosabban a kettőspontot is. A 3. kéz alkalmazza ugyanis a Németi György által használt ferde vonást, csak jóval rövidebb kivitelben, ezenkívül a kettőspontot, sőt egy esetben hármaspontot is. Az új mondat kezdetét egy-két kivételtől eltekintve a kódexben nagybetű jelöli (i. m. 12).

3.4. Későbbi nyelvelméleink között vannak olyanok, melyekben egyáltalán nincs írásjel. Ilyen a magánlevelek nagy része, a Szabács Viadala 1476-ból (bár itt tulajdonképpen a sormetszet a tagoló jel; ha nagybetű követi akkor tagmondatszáró, ha kisbetű, akkor mondatzáró szerepe van), az Apocrypha-kódex 177–88. lapja (3. kéz), a Példák Könyvének (1510) a 3. kéztől származó része. (Itt a scriptor minden mondatot új sorban is kezd.) Igen kevés az írásjel a Winkler-kódex (1506) első keze által írt szövegben is: csupán egy-egy vessző, pont és kérdőjel.

Más nyelvemlékekben csak egyetlen tagoló írásjel volt. (A továbbiakban tagoló írásjelnek tartom a mondategész belsejében használatos jeleket: /, /, \, /, ,, , : stb.-t; valamint a szövegtagoló írásjeleket, tehát a pontot, valamint a korábban e célra használt pontosvesszőt, kettőspontot és vesszőt is. Mindig megemlítem az írásjelszerépű másodlagos jeleket is: a bekezdés jelölőit: T, C, K stb; valamint a mondatkezdő nagybetűt. Az egyetlen tagoló jel lehetett pont, virgula és kettőspont is. A kettőspont a tagoló jele például a Lázár Zelma-kódexnek (XVI. század első negyede); a Székelyudvarhelyi Kódex 2. keze által írt résznek (az első kéz vesszőt és pontot használt), valamint (a keresztet nem számítva) a Peer-kódexnek (XVI. század), bár itt a jel ritkán fordul csak elő. Egyetlen ritmikái-intonációs jel van a Guary-kódexben (XV. sz. vége XVI. sz. eleje) is: egy függőleges piros vonal. Érdekes azonban, hogy ahol nagybetű jelzi a mondatkezdetet, ott a piros vonás olykor elmarad. (Kérdés, hogy ilyenkor a nagybetűt átszelő függőleges vonást nem kell-e hasonló funkciójú jelnek tekintenünk). A kódex másolója a bekezdéseket is jelöli, mégpedig fordított P alakú jellel.

Egyetlen mondattagoló jel van a Vitkovics-kódexben és a Miskolci Töredékben is (1525), mégpedig egy rövid virgulához hasonló vessző (∴). Van azonban a szövegben bekezdést jelölő jel, s egy pár kérdőjel is. A mondatokat általában nagybetűvel kezdi a másoló (vö. PAPP ZSUZSA 1991, 16, PUSZTAI ISTVÁN 1991, 14).

Gyakran az egyetlen írásjel kombinálódik kisbetűvel (kispont: ez a kisebb szünetet jelöli) vagy nagybetűvel (nagy pont: ez a mondatzáró jel). A nagybetűket (lásd fent is) gyakran pirossal át is festik, vagy függőleges piros vonással áthúzzák.

Kettős szerepű pont (kispont, nagy pont) van a Virginia-kódexben (XVI. század eleje), a Cornides-kódexben (1514–19), a Szent Margit életéről szóló kódexben (1510), a Példák Könyve (1510) egy részében (2. kéz) stb.

Gyakori, hogy a scriptorok csak a bekezdéseket különítik el (nagybetűvel és bekezdészáró ponttal), s kisebb egységekre nem tagolják a szöveget, például több úri-széki iratban.

A legrégebb magyar csízióban (XV. század utolsó negyede), a Nagyszombati Kódexben (1512–13), a Vitkovics-kódexben stb. a kisbetűvel és a nagybetűvel kombinált virgulaféle jel az egyetlen tagoló írásjel.

Emellett szokásos ezekben a paragrafusjel és a kérdőjel is (vö. PUSZTAI ISTVÁN 1991/1, 6 is).

Gyakori, hogy egy-egy nyelvemlékben van egy domináns írásjel, s emellett csupán elvétve fordulnak elő más jelek. A Könyvecsében a fő írásjel a kettőspont, de van benne néhány pont, vessző és kérdőjel is.

A Krisztina-legenda (XVI. század eleje) uralkodó írásjele szintén a kettőspont, de néhol van egy-két pont és vessző is a szövegben (sokszor olyankor, amikor ma nem is tennénk írásjelet), sőt vessző kettősponttal is (:). Ez mintha perióduszáró lenne.

Más nyelvemlékekben kettős rendszere van a tagoló jeleknek. A Cronica Hungarorumban (1473) a kisebb szünetek jelölője a kettőspont, a mondatzáró jel a pont, Sylvester János Új Testamentumában (1541) csak virgula és pont

van. A pont olykor középső, olykor alsó helyzetű, de a két funkció nem válik el élesen egymástól. Megvan nála a bekezdést jelölő fordított P is. Az Apor-kódexben a 2. kéztől származó részben kettőspont és virgula nagybetűvel az írásjel. (A nagybetű többnyire díszítve van vörös vonással.) A kettőspont a mondaton belüli tagolásra, a virgula a mondatzárásra használatos.

A Festetics-kódexben (XV. sz. vége) kis- és nagybetűvel kombinált virgula és különféle perióduszáró jelek vannak: :-, :- stb. A Domonkos-kódexben (1517) van kispont és nagypont, a scriptor azonban néha rubrummal még egy pontot írt a meglévő fekete pont alá, ennek funkciója a díszítés és a tagolás megkönnyítése lehetett (vö. KOMLÓSSY GYÖNGYI 1990, 15). A másoló perióduszáró jelként több pontot használt.

Pesti Gábor Ezópus fabuláiban (1536) csak pontot és vesszőt használ, Laskay János Az Aesopus eleteről, erköltferől című munkában (1592) ugyancsak.

Vannak hármas rendszerek is.

A Birk-kódexben (1474) vessző, kettőspont és pontosvessző szolgál a szövegtagolásra, de előfordul kettőspont vesszővel is. Ez utóbbi a Karoling-írásjelrendszer tipikus záró írásjele volt.

Eccele en ystenom. Sceth
 ysten. eros ysten. ees hialal
 talan ysten. ygal mazy ny
 nekonyk. Eystusnak Erozst
 faapa. I ydmozeyes engp
 meth. Eystusnak Erozst
 faapa. I oltal mazy engp
 meth. Eystusnak Erozst
 faapa. I moedelmezengp
 meth. athyaanak. I ees
 fyronak. I ees sent leelok
 nek. I nemeeben. Amen.

2. ábra
A Czech-kódex 86v lapja

26

Háromféle jelet használ a Példák könyve 1. keze is: virgulát (/), középső helyzetű pontot (kisbetűvel vagy nagybetűvel kombinálva), valamint perióduszáróként több pontot: :, :: stb. A kis ferde vonás a legkisebb szünetet jelöli. Határozott szünetjelölő volta abban is megmutatkozik, hogy olyan helyen is előfordul, ahol a grammatikai tagolás azt nem kívánná meg.

A Czech-kódexben van pont, kettőspont és perióduszáró jelként kettőspont kicsit felfelé hajló vízszintes vonással, valamint szögletesebb pont, ami vesszőfélenek látszik; nehéz azonban eldönteni, hogy tudatosan más ez a jel vagy pedig csupán tollhibáról van szó. Úgy tűnik, hogy a két írásjel funkciója nem válik el élesen egymástól. Érdekes viszont a kódex 87r lapja, ahol kereszttek szolgálnak intonációs-szünetjelölő jelként (2. ábra). A kódexben periód-

duszárásra a scriptor kettőspontot és kissé felfelé hajló vízszintes vonalat használ. Ez igen „divatos” volt már a IX. századtól kezdve az európai kéziratokban, s így a magyarokban is, például a Festetics-kódexben (1492), a Guary-kódexben (XV. sz. vége, XV. sz. eleje), a Cornides-kódexben, a Domonkos-kódexben stb.

A Sándor-kódex (XVI. század első negyede) másolója mondanivalóját ponttal, kettősponttal és vesszővel tagolja. Ezeknek szerepe nem mindig világos. Nehezen dönthető el, hogy volt-e közöttük funkcióbeli különbség (PUSZTAI ISTVÁN 1987/2, 15).

A Bod-kódex (XVI. század első negyede) másolója ponttal és vesszővel tagolja szövegét (a kettőt azonban gyakran nagyon nehéz megkülönböztetni egymástól), néhány fejezetet rubrumozott kettősponttal és gondolatjellel zár le (ezek azonban idegen kéztől is származhatnak) (PUSZTAI ISTVÁN 1987/I, 15).

3.5. A XVI. századi nyomtatványok nagy részében (Sztárainál, Heltainál, Bornemisánál) három szövegtagoló írásjel van: vessző, kettőspont és pont. Ezeknek a használata még nem teljesen következetes (például gyakran mondatzáró szerepű a kettőspont). De nem következetes a nagybetűhasználat sem, hiszen olykor alá- vagy mellérendelt tagmondat is kezdődik nagybetűvel.

*Dammatione perpetua. Libera nos*²¹
Subitanea et improvisa^{11r}
moete. Libera nos Domine
in imminenti periculis
periculis. Libera nos Domine
fulgure et tempestate. Libera
nos in festationibus demonum. Libera
nos in inmundicia mentis et
corpore. Libera nos Domine
ira et odio et omni mala
voluntate. Libera nos Domine
in inmundis cogitationibus. Libera
nos in caritate cordis. Libera nos
in omni malo. Libera nos
per mysterium sancte incarnati
onis tue. Libera nos Domine
per passionem et crucem tuam. Libera
nos per gloriosam resurrectionem
tuam. Libera nos

3. ábra

Mint a vázlatos összefoglalóból is kitűnik, a XVI. század végéig még hiányzott a magyar írásjelrendszerből a mai pontosvessző. Azért kell hangsúlyozni, hogy a „mai”, mivel a Karoling-kortól kezdve volt már egy pontosvessző, de annak mondatzáró funkciója volt (vö. pl. Birk-kódex).

3.6. A szövegtagoló jeleken kívül már a XV. században megjelennek intonációs jelek is: a kérdőjel és a közbevetés jele. A kéziratok nyelvemlékekben még kevés kérdőjel van, a nyomtatványokban azonban már rendszeres a használatuk, a formájuk azonban még nem egységes (akárcsak egész Európában; vö. a Winkler-kódexet, valamint Bornemisza, Heltai, Laskay, Pesti munkáit): ~, ?, ?, ?.

Y tronk nistny ifus egentepen mond az 359
 ewangelionba ha waki engemig jozeb 180r
 az en fejedemeg tartija ed az en alijam in
 zuzsi cwiset ed ew gopaj ueromg ed ew
 mala lakadalmag igeszomg ed jomg jomg
 apatal ig mond ny zuzsiy igeszomg mnt
 ew rdbh zuzsiy mnt. Dabn zuzsi
 yfentis ymagija cwiset az ew bynyerth
 ed mnt tartija cemmogath agokthol.
 Eon jruimib gogom juzsi az vor yfentis
 ed gyad cwiset a igi woinyigeduz. Mnt
 az jruim gteuk rdbh. ed az gyufos balal.
 yfen nem akarya mak geadt jruimig hamz
 tista jruel ed is mntakhorul. yfentis nem
 juzsi by ew pwanbogatit mnt wotulja jruim
 embecuk elnce by yfentis jruim mntgen
 y fildit hamz mntogagda mnt mnt
 poron az mntogagda jruimig. jruim hnt
 aty ew jruimib gogom gogy jruim az
 vor yfentis mntomuk fildit. mnt ew
 jruimib wotulja ed wotulnak rdbh
 jruim by yfentis jruimig hamz mnt
 az mntogagda. Mnt. Mnt yfen
 jruimig mntogagda az mnt jruimig
 emen tustadon jruimig az az jruimig
 hatalmowal. Mnt mnt wotulja jruim
 ew jruimig mntogagda ed ew mntogagda
 Nagyb wotulja ed mntogagda mntogagda

4. ábra

Két írásjelről eddig még nem esett szó: a felkiáltójelről és a pontosvesszőről.

Volt-e vagy lehetett-e felkiáltójel a korai nyelvemlékekben? MOLNÁR JÓZSEF-SIMON GYÖRGYI (1976, 53) a KT. betűhív átírásában felvesz felkiáltójeleket is. Ezek azonban a Karoling-írásreform idején bevezetett vesszős pontok, melyek a rövidebb szünet jelölésére szolgálnak. PUSZTAI ISTVÁN (1988, 22) úgy véli, hogy a Winkler-kódex latin litániai részében (21/13, 14) is van felkiáltójel (3. ábra). Én ezt kételkedéssel fogadom, egyrészt: mivel ebben a korban Európában még nemigen használtak felkiáltójelet; másrészt: mivel a 13. és 14. sorban található jelek formája tökéletesen megegyezik a 359/23 kérdőjellel (4. ábra). – Sylvester Új testamen-

tumában is van egy felkiáltójel-gyanús jel a 13. lapon, alulról a 10. sorban. Úgy gondolom azonban, hogy ez csak a kérdőjelenek a torzult formája, ugyanis a kérdéses felszólító mondat egyben függő kérdő mondat is. Heltai viszont a Cronicában többször kettőspontot használ olyan helyen, ahol ma felkiáltójelet teszünk. Ennek vagy az az oka, hogy mivel abban az időben a kettőspont záró írásjelként is szolgált (és felkiáltójel még nem volt), a kettőspontnak egyszerű mondatzáró szerepe volt csak; de lehetséges, hogy összefügghet ez a sajátos írásjelhasználati szokás a spanyollal, ahol ma is kettőspontot tesznek a megszólítások után.

A felkiáltójel Magyarországon a XVII. században jelent meg, de hogy először pontosan kinél, azt nem tudjuk.

Részben az intonációs jelek közé tartozik a közbevetés jele is.

A közbevetés jelei Európában már a XIII. században megjelentek. Én csak a XVI. századból találtam rá magyar példákat (pl. Sztárainál, Heltainál stb.).

4. A jelen munkában – hely hiánya miatt – le kellett mondani a könyvnyomtatás elterjedésétől máig terjedő évszázadok magyar írásjelhasználati gyakorlatának bemutatásáról. Az e korok iránt érdeklődők figyelmébe elsősorban FÁBIÁN PÁL (1967), ill. SZEMERE GYULA (1974) helyesírástörténeti monográfiái ajánlhatók.

Szakirodalom

- N. ABAFFY CSILLA 1990. L. Kinizsi Pálné imádságos könyve.
- N. ABAFFY CSILLA 1992. L. Régi magyar imák, példák, elmélkedések.
- ANONYMUS Gesta Hungarorum. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon PAIS DEZSŐ fordításában. Budapest, 1975.
- AZ VARADI DISPVTACIONAC AVAGY VETELKEDESNEC, AZ EGY ATTYA ISTENRŐL, és annak Fiaról, az Iesus Christufról és a sent Lélekről igazán valo előfámláláfa, Melly mindenic felnecc akarattyából kezdetett, Mind sent hauánac 20. napián: 1569, eJtendőben. Colosvarot, 1569. Magyarországi leldőhelye: MTA, mikrofilmtár. Jelzete: 8/IV.
- BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó, Budapest, 1958.
- P. BALÁZS JÁNOS 1990. L. Szent Margit élete.
- BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- BENKŐ LORÁND, Az élő nyelvi múlt. In: Magyar Tudomány (új folyam) XX/12: 726–32. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- Birk-kódex. 1974. Codices Hungarici V. Bevezetéssel ellátta PUSZTAI ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- Bod-kódex. XV. század első negyede. Régi magyar kódexek 2. szám. A bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI ISTVÁN. Budapest, 1987.
- BORNEMISZA PÉTER, Tragoedia magiar nelvenn, az Sophocles Electraibol, Viennae Austrie, 1580.
- Chronica Hungarorum 1473. Hasonmás kiadás. SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ tanulmányával. Magyar Helikon, Budapest, 1973.
- DONATUS, AELIUS, Ars grammatica (maior). Ed. H. Keil: Grammatici Latini IV, Lipsiae, 1864.
- FÁBIÁN PÁL, Az akadémiai helyesírás előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- Festetics-kódex. Az előszót írta MOLNÁR JÓZSEF. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 1977.
- Guary-kódex. Bevezetéssel ellátta SZABÓ DÉNES. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1944.
- HAADER LEA, Szövegtagolás a Müncheni Kódexben. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. 1979.
- HELTAI GÁSPÁR, Chronica az Magyarocnac dolgairól. Colosvar, 1574.
- HELTAI GÁSPÁR, Dialogus. Az 1552. évi kiadás hasonmása. Közkutatástügyi Kiadó Vállalat, Budapest, 1951.
- HELTAI GÁSPÁR, Száz fabula. Nyomtatott Német Vivarat. 1596.
- ISIDOROS, HISPALENSIS, Etymologiarum sive Originum libri XX. Scriptorum classicorum bibliotheca oxoniensis, Univ. Press, Oxford, 1966.
- JAKÓ KLÁRA, Erdélyi könyvesházak. Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604. Szeged, 1991.
- Kinizsi Pálné imádságoskönyve. Czech-kódex. 1513. Régi magyar kódexek 4. szám. A bevezetőt írta N. ABAFFY CSILLA – CSAPODI CSABA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.
- Könyvecse. A szent apostoloknak méltóságokról. Régi magyar kódexek 1. szám. A bevezetést írta PUSZTAI ISTVÁN. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985.
- Középkori apácáink élete és imádságai. Vitkovics-kódex. 1525. Régi magyar kódexek 12. szám. A bevezetést írta PUSZTAI ISTVÁN. Budapest, 1991.
- Krisztina-legenda. XVI. század eleje. Régi magyar kódexek 7. szám. A bevezetést írta VEKERDY LILLA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988.
- LISZKA GÁBOR, Mondatok és tagmondatok elhatárolása a Jókai-kódexben. Szakdolgozat. Kézirat, 1985/86.

- MÉSZÁROS ISTVÁN, Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Miskolci töredék. 1525. Régi magyar kódexek 13. szám. A bevezetést írta PAPP ZSUZSA. Budapest, 1991.
- MOLNÁR JÓZSEF 1977. L. Festetics-kódex.
- MOLNÁR JÓZSEF, Írásjeleink őstörténete. In: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. 147–53. ELTE BTK, Budapest, 1981.
- MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI, Magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- A Müncheneri Kódex 1466-ból. Szerkesztette NYÍRI ANTAL. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- NYÍRI ANTAL 1971. L. Müncheneri Kódex.
- Példák könyve. 1510. Codices Hungarici IV. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közlésezi BOGNÁR ANDRÁS és LEVÁRDY FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- PAPP ZSUZSA 1991. L. Miskolci töredék.
- PUSZTAI ISTVÁN 1969. L. Birk-kódex.
- PUSZTAI ISTVÁN 1985. L. Könyvecse.
- PUSZTAI ISTVÁN 1987/1. L. Bod-kódex.
- PUSZTAI ISTVÁN 1987/2. L. Sándor-kódex.
- PUSZTAI ISTVÁN 1988. L. Winkler-kódex.
- PUSZTAI ISTVÁN 1991/1. L. Középkori apácáink élete és imádságai. Vitkovics-kódex. 1525.
- PUSZTAI ISTVÁN 1991/2. L. Miskolci töredék.
- Régi magyar imák, Példák, elmélkedések. Lázár Zelma-kódex. Régi magyar kódexek 14. szám. XVI. század első negyede. A bevezetést írta N. ABÁFFY CSILLA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1992.
- Sándor-kódex. XVI. század első negyede. Régi magyar kódexek 3. szám. A bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI ISTVÁN. Budapest, 1987.
- Simor-kódex. XVI. század eleje. A bevezetést írta VEKERDY LILLA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988.
- SYLVESTER JÁNOS, Új testamentum. Ujsziget, 1541.
- SZABÓ DÉNES 1944. L. Guary-kódex.
- SZEMERE GYULA, Az akadémiai helyesírás története (1832–54). Nyelvészeti Tanulmányok 17. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974.
- Szent Domonkos élete. Domonkos-kódex. 1517. Régi magyar kódexek 9. A bevezetést és a jegyzeteket írta KOMLÓSSY GYÖNGYI. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.
- Szent Margit élete. 1510. Régi magyar kódexek 10. A bevezetést írta P. BALÁZS JÁNOS. Budapest, 1990.
- SZTÁRAI MIHÁLY, Comoedia lepidissima de matrimonio sacerdotum. Craco, 1550. (Nyomtatványtöredék). Lelőhelye: MTA. Jelzete: RMl.O. 197.
- SZTÁRAI MIHÁLY, Comoedia lepidissima de sacerdotio. Magyaróvár, 1559. Lelőhelye: MTA. Jelzete: Ráth György-féle gyűjtemény 7. sz.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. Régi magyar kódexek 11. szám. A bevezetést írta KOVÁCS ZSUZSA. Budapest, 1990.
- Winkler-kódex. 1506. Codices Hungarici IX. A bevezetést írta PUSZTAI ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.